

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXII. KÖTET

2020. 1. FÜZET

Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai

*

Az erdélyi egyházmegye és az Apostoli Kamara Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején

*

A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elmélettől a gyakorlatig

*

Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei

*

Gondos férj vagy feleséggyilkos?

Mérgezésről, vérbajról és egy prókatori életút részleteiről a kora újkori Kolozsváron

*

Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején

(A román–magyar közös múlt egy fejezete)

*

Ipar és infrastruktúra kapcsolata a dualizmus kori Kolozsváron

*

A Richter-ügy. Egy tudós útja az erkölcsi bukásig

*

A műemlékvédő Roska Márton

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2020
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

Tartalom

F. Romhányi Beatrix: Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai	1
Fedeles Tamás: Az erdélyi egyházmegye és az Apostoli Kamara Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején	15
Hegyí Géza: A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elmélettől a gyakorlatig	24
Kovács Mihai: Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei	47
Pakó László: Gondos férj vagy feleséggyilkos? Mérgezésről, vérbajról és egy prókatori életút részleteiről a kora újkori Kolozsváron	65
László Andor: Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején A román–magyar közös múlt egy fejezete	83
Fazakas László: Ipar és infrastruktúra kapcsolata a dualizmus kori Kolozsváron	99
Gaal György: A Richter-ügy. Egy tudós útja az erkölcsi bukásig	111
Vincze Zoltán: A műemlékvédő Roska Márton	134

Szemle

Gálfi Emőke: Adattár a középkori Magyarország mezővárosainak okleveleiről	143
Szalai Ágnes: A kora újkori erdélyi országgyűlésekről	147
Máriás József: Egy áldozatos élet a közösség szolgálatában. Kelemen Lajos arca – naplójegyzetei tükrében	150

A források alapján dolgozó történész bizonyos lehet benne, hogy az itt bemutatott kötet adatait folyamatosan ki lehet majd egészíteni újabbakkal (mindazonáltal, véleményem szerint nem túl sokkal), azonban tény, hogy az olvasó egy olyan összefoglaló munkát tart a kezében, amely a témában

folyó kutatások legfrissebb fejleményeit dolgozza fel, és foglalja össze. Éppen ezért megkerülhetetlen és igen hasznos segédeszköze lesz a továbbiakban a mezővárosokra irányuló kutatásoknak.

Gálfi Emöke

A kora újkori erdélyi országgyűlésekről

Oborni Teréz: Erdélyi országgyűlések a 16–17. században. Országház Könyvkiadó, Bp. 2018. 424 old.

Az Országház Könyvkiadó 2015-ben indította útjára a *Magyar országgyűlések története* elnevezésű könyvsorozatot azzal a céllal, hogy az egyes korszakok elismert kutatóinak bevonásával a kezdetektől egészen 2014-ig, összesen tizenegy kötetben mutassa be a magyar parlamentarizmus és az országgyűlések történetét. Ezen könyvsorozat részeként látott napvilágot 2018-ban Oborni Teréz munkája, amely a szerző több évtizedes kutatómunkájának lenyomataként öt fejezetre tagolva ad áttekintést Erdély kora újkori országgyűléseiről: az előzményként felvázolt mohácsi csatát megelőző tartománygyűlések működésétől kezdve, a keleti országrész rendi gyűléseit bemutatva jut el az Erdélyi Fejedelemségben létrejött rendi országgyűlések jogköreinek (külső, kormányzati, bíraskodási, törvényalkotói), továbbá a fejedelmi hatalom és rendiség viszonyának és politikai szerepének tisztázásáig.

A szerző a történeteket a Buda elestéig számba vevő első fejezetben a középkori integer Magyar Királyságon belüli Erdély kormányzati – de hangsúlyozottan nem államjogi – különállását részletezve tér ki a vajdai hatalom, az 1437-es rendi unió megújításainak (Medgyes, Sárd, Segesvár), valamint az erdélyi rendek tartománygyűléseinek bemutatására. Mindezt annak nyomtatékosítása érdekében, hogy habár az önálló Erdélyi Fejedelemség létrejötte nem keresendő

a tartomány középkorban kialakult, bizonyos fokú kormányzati különállásában, a későbbi erdélyi államszervezés időszakában a rendek mégis építettek ezen tradíciókra. A rendiség és az országgyűlések további történetében az Oszmán Birodalom expanziója, az ország kettészakadása hozott jelentős fordulatot. Az így kialakult különleges közjogi helyzetet pedig jelzi, hogy az ország kettéoszlott rendiségének királyválasztó országgyűlései két törvényes uralkodót választottak, s I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János király egyaránt a saját neve alatt összehívott általános és részleges országgyűléseken, a rendeket megnyerve igyekeztek stabilizálni hatalmukat. A szerző azonban rámutat arra is, hogy a kortársak számára elfogadhatatlan volt az effajta megosztottság, s ennek megszüntetése érdekében ültek össze a király nélküli rendi gyűlések. Mindezek azonban nem hoztak megoldást a megosztottságra, s az 1530-as évek elejére a vezető politikai körökben nyilvánvalóvá vált, hogy az ország nem kerülheti el a végleges kettészakadást, így a két fél között tárgyalások folytak, amelyek végül az 1538-as váradi béke megkötéséhez vezettek. Azonban a szerző rávilágít arra, hogy már ezt követően, különösen az I. (Szapolyai) János király halála utáni segesvári országgyűlésen (1540) az erdélyi rendek a korábbi tartományi gyűlések jogköreinek határáig önálló jogalkotásba és

Szalai Ágnes (1992) – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, szalai.agnes92@gmail.com

A könyvismertető az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

törvényhozásba kezdtek. A tényleges országgyűlési hatáskör kialakulása azonban csak Buda oszmánok általi elfoglalásával és ezzel együtt a keleti országrész leválásával valósult meg.

A szerző kronologikusan továbbhaladva – *A keleti Magyar Királyságtól az Erdélyi Fejedelemségig* főcímet viselő fejezetben – az olvasó elé tárja a Fráter György nevével fémjelzett országegyesítő törekvéseket, s hangsúlyozza, hogy az akkoriban még pontosan kijelölt határokkal és kiforrott elnevezéssel sem bíró keleti országrészben az 1540-es évek első felétől a középkori tartományi gyűlések fokozatosan általános rendi gyűlésekké formálódtak, felvéve annak hatáskörét. Továbbá kiemeli, hogy ebben az időszakban kezdődött a belső kormányzat működése és a szuverenitás kereteit meghatározó törvényalkotás folyamata, s a tiszántúli vármegyék országgyűlési részvételével és csatlakozásuk deklarálásával kialakult a keleti országrész rendi struktúrája is. Az 1550-es években az I. (Habsburg) Ferdinánd jogára alatt megtörtént rövid országegyesítést követően a rendek többsége az oszmán-török befolyás miatt egyre inkább a Szapolyai-család hatalmának visszaállítását szorgalmazta. Mindezt a Petrovics Péter helytartó irányításával összetűlő gyűlések alapozták meg, s Izabella királyné és János Zsigmond visszatérését követően tovább folytatódott az alkotmányozás szinte mindenre kiterjedő (hadügyi, külügyi és belügyi kormányzat, pénz- és jogügyigazgatás) folyamata. A szerző mindemellett rámutat arra, hogy az Izabella királyné halála (1559) utáni esztendőkből megújultak a Habsburg-ház és János Zsigmond közötti tárgyalások, elsősorban a hatalmi és területi konfliktusok és a keleti Magyar Királyság közjogi helyzetének tisztázása érdekében. Az elhúzódó egyeztetések híre eljutva a Portára a keleti országrész Oszmán Birodalommal való viszonyának rendezését is szükségessé tette, amely tárgyalások Erdély államisága szempontjából szintén sorsdöntő eredményeket hoztak. Köztük a szerző által kiemelt, az erdélyi állam közjogának alapjául szolgáló szabad fejedelmválasztás (*libera electio*) jogának elismerését, amely a későbbiekben az erdélyiek részéről a Habsburgokkal való egyezkedések során is hivatkozási alapként jelent meg, noha minderről az I. (Habsburg) Miksa és II. (Szapolyai) János választott király által

kötött, a két hatalom egymáshoz való közjogi viszonyát rendező speyeri szerződés nem vett tudomást. Mindez önmagában is jelzi, hogy a két nagyhatalom különböző módon határozta meg az Erdélyhez való viszonyát: a belső állami önállóság megléte mellett az Oszmán Birodalom vazallus és adófizető államként tekintett rá, míg a Habsburgokhoz fűződő viszony a Szent Koronához való tartozás eszméjével és a mindenkor magyar király főségének elismerésével írható le. Ezt a kettős befolyást felismerve irányította az immár Erdélyi Fejedelemség névvel illetett államot Báthory István kezdetben vajdaként, majd fejedelemtént, az ekkoriban összehívott országgyűlések önálló törvényhozó és igazságszolgáltató hatalmának gyakorlásával.

A harmadik fejezetben a fejedelmi hatalom és a rendek viszonyának bemutatása kap helyet, amelyben a szerző leszögezi, hogy a két nagyhatalomtól való függés okozta folyamatos bizonytalanság miatt a fejedelmi hatalom nagyobb súllyal esett latba az országgyűléseken. Kiemeli ugyanakkor, hogy a rendek rendelkeztek alkotmányos jogokkal, beleértve az adók komoly tényezőt jelentő megszavazását, azonban mivel ezeknek nem mindig tudtak érvényt szerezni, a kialakult hatalmi-politikai berendezkedést a fejedelmi túlhatalom által irányított alkotmányos monarchiaként értékeli. Mindennek alátámasztására részleteiben is ismerteti a három rendi nemzet társadalmi felépítését, az egyes nemzetgyűlések működési mechanizmusait és hatáskörét, valamint azokat az érdekvédelmi törekvéseket, amelyek az egyes rendi nemzetek összetartozását védtek valamely külső befolyás, így többek között a fejedellemmel szemben. Emellett a szerző áttekintést ad a forrásokban megjelenő egyéb, nem a politikai jogokat gyakorló közösség értelmében vett „rendekről”. Az egyházi és városi „rendek” mellett kiemelt figyelmet szentel a „tanácsi rend” kormányzati és országgyűlési szerepkörének felvázolására. A románság helyzetét a középkortól áttekintve továbbá feltárja, hogy az erdélyi románok miért nem kerültek be a rendi nemzetek sorába. Mindemellett a szerző példákon keresztül mutatja be a három rendi nemzet követeinek országgyűlési részvételét, továbbá a fejedelemség alkotmányát megtestesítő uniók lényegi elemeit. Megállapítva, hogy a királyságbeli országgyűlésekhez hasonló hangsúlyos

rendi képviselet az ország labilis helyzete és folyamatos fenyegetettsége miatt nem tudott kialakulni, ugyanakkor a rendek felismerve, hogy az államszervezet megtartásának záloga éppen a szövetségük, a válsághelyzetekben sorra az uniók megújítása mellett döntöttek. Ennek okán a rendi nemzetek országgyűléseket előkészítő nemzetgyűlésein a rendi sérelmek és a nációk között kialakult vitás kérdéseken túlménően a nagyobb horderejű politikai kérdéseket is megtárgyalták.

Az országgyűlések típusait vizsgáló egységben mindenekelőtt a részleges és általános gyűlések (*partialis, generalis*) közötti különbség árnyalására tesz kísérletet a szerző. Megállapítja, hogy az 1560-as évekig az elnevezések a közjogi helyzet labilitásából adódóan nem következettek. A későbbi évtizedekben mindkét megnevezés továbbélésének okait is tisztázza: az eltérés a megjelentek összetételében, valamint a tárgyalási ügyek és döntések súlyában keresendők. Ennek alátámasztására példák segítségével mutat rá arra, hogy a fejedelem személyének változásakor, válsághelyzetben, illetve nagyobb horderejű politikai-kormányzati döntések (pl. hűtlenségi per, külföldi követküldés) esetében általános országgyűlésre került sor. Míg az állam általános kormányzatát érintő kérdések esetén részgyűlések összehívása volt jellemző, amelyek határozhattak a generális országgyűléseken is tárgyalási ügyekben, ugyanakkor az ott meghozott végzéseken nem változtathattak. Mindemellett a szerző röviden kitér arra, hogy a külső vagy belső ellenséggel szembeni hadfelkelés idején úgynevezett tábori országgyűléseket tartottak, amelyek jórészt az aktuálisan felmerülő katonai kérdésekről, valamint a hadakozáshoz kapcsolódó adókvetésről döntöttek.

A fejedelemválasztó országgyűlések bemutatásakor a *libera electio* tárgyalása kap kiemelt hangsúlyt. A szerző e tekintetben rámutat arra, hogy az erdélyi rendek és a két nagyhatalom is eltérően értékelték a szabad választás jelentőségét. Míg a rendek számára a Portához fűződő közjogi viszony egyik alappillére volt, addig az Oszmán Birodalom részéről ehhez minden esetben hozzájárult a fejedelem legitimitását adó *ad hunc* kiadása. Ezekben a hitlevelekben a Porta által megszabott feltételrendszer ugyan alapvetően az adott

időszak politikai helyzetéhez igazodott, bizonyos mértékben azonban számításba vette a rendek által ajánlott fejedelemjelölt személyét is. A Habsburg-dinasztia a Szent Korona egyik tartományaként tekintett Erdélyre, amelynek törvényes ura a magyar király, ebből adódóan a magyar királyok igényt tartottak „egyértékesi jogukra” a fejedelem személyének megállapításában. A két állam viszonyát taglaló közjogi szerződések ennek megfelelően érintették a szabad fejedelemválasztás kérdését, annál inkább, mert az erdélyi rendek számára is kiemelt fontossággal bírt a kereszténység világi fejének ebben a kérdésben való támogatása. A szabad fejedelemválasztás jogának megléte ugyanis a fejedelem személyét illető vita esetén hivatkozási alapként szolgálhatott a rendek számára, továbbá az önálló állami lét zálogának tekintették. Emellett a szerző a fejedelemválasztó országgyűlésekhez kapcsolódóan ismerteti az állam százötven éves fennállása során a fejedelmi címeket, azok módosulásait. Továbbá a fejedelmi kondíciókat és esküket sorra véve, jelentőségüket a fejedelmek és a rendek egyfajta szerződésekként értékeli, amelyek révén a rendek igyekeztek korlátozni a fejedelem kormányzati-politikai mozgásterét, valamint biztosítani saját részeseledésüket a hatalomból. E tekintetben kiemeli, hogy noha elméletben a rendek által a fejedelmek elé tárt és általuk elfogadott feltételek a hatalommegosztásról tanúskodnak, a gyakorlatban egy erőskezű fejedelmi hatalom esetén kevésbé tudtak érvényesülni a lefektetett, fejedelmi túlhatalmat korlátozó pontok, míg a kevésbé karizmatikus uralkodó esetében a rendek az országgyűléseken rendszerint feleltették a fejedelmeknek és a kondíciók be nem tartásának az orvoslását kérték.

Az utolsó nagyobb fejezetben az országgyűlések törvényalkotó és egyéb jogköreihez kapcsolódóan szó esik a gyűlések összehívásának módjáról, helyszínéről, valamint összetételének és az ügymenet lefolyásának ismertetéséről. E tekintetben a szerző egyebek mellett rámutat arra, hogy az egykamarás országgyűléseken a rendi nemzetek követek útján képviseltették magukat, míg a személyenként megjelentek – vagyis a főnemesség, a fejedelmi tanács tagjai és a főrangú tisztviselők – egyfajta sajátos főrendi egységet alkottak, akik ennél fogva, noha saját nációjukkal is egyeztettek,

bizonyos értelemben különálló csoportosulásként működtek, egyre jelentősebb befolyással rendelkeztek. Az országgyűlések színhelyeinek áttekintése során továbbá kitér arra, hogy az ismétlődő helyszínek ellenére (pl. Torda, Gyulaféhérvár, Kolozsvár) az állandó székhely kialakulását nehezítette a sűrűn fennálló hadkészültség, amely miatt gyakorta a biztonságot nyújtó várak közelében, a tábori gyűlések alkalmával pedig nagyobb sikáson folytak a tárgyalások. Mindemellett a törvényalkotás folyamatának bemutatása során hangsúlyozza a fejedelmek kezdeményező szerepének túlsúlyát, s minthogy a rendek nem férhettek hozzá az ország felső szintű kormányzatát érintő információk többségéhez, és megfelelő felhatalmazással sem rendelkeztek ezek intézésére, ezen ügyek megtárgyalása jórészt a fejedelmi előterjesztéseken alapultak, s így a rendek nagyjából saját sérelmeikkel kapcsolatos kérdések megtárgyalását kezdeményezték. Továbbá az országgyűlések külügyi jogkörének ismertetésekor a szerző kiemeli, hogy uralkodói felségjogából adódóan alapvetően a fejedelem szava volt meghatározó, e téren a gyűlések politikai befolyása csekély volt. A bíraskodási hatáskör esetében a legjelentősebbként

a hűtlenségi és felségsértési perekre is kitér röviden a kötet. Mindemellett a szerző áttekintést ad a fejedelemség törvénykönyveiről, s zárásképpen kitér az Erdélyi Fejedelemség államát felszámoló és a tartomány új hatalmi-politikai berendezkedését meghatározó *Diploma Leopoldinum* rövid ismertetésére.

Össességében a mű a késő középkori előzményektől indítva bemutatja az Erdélyi Fejedelemség rendi gyűléseinek államalkotó tevékenységét, s átfogó képet nyújt a fejedelemség kori országgyűlések felépítéséről, működéséről és hatásköréről, valamint a fejedelem és a rendek egymáshoz való viszonyáról. Mindennek könnyebb befogadását segítik a kötetben sűrűn fellelhető, korabeli forrásidézetek, térképek és illusztrációk s az idegen vagy kiemelt jelentőségű fogalmak lábjegyzetekben megjelenő magyarázatai. A függelékben lévő, fejezetek szerint lebontott és azok tartalmához igazodó könyvészet pedig további eligazodást nyújthat az adott témakörök iránt mélyebben érdeklődő olvasók számára.

Szalai Ágnes

Egy áldozatos élet a közösség szolgálatában. Kelemen Lajos arca – naplójegyzetei tükrében

Kelemen Lajos: Napló. I–II. (1890–1920, 1921–1938).

S. a. r., szerk., bev. tan. és jegyz. Sas Péter. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2017–2018. 872, 1052 old.

„Akit magához köt ez az erdélyi föld, aki nemcsak tapossa, hanem szeretettel áldja is naponként ezt a földet, az nem tud közömbösen elmenni Kelemen Lajos mellett, annak számára mindig van valami mondanivalója, de olyan, amivel még jobban hozzá köti ennek a földnek létehez és történetéhez.”

Tavaszy Sándor

A kortárs szavai önmagukban is indítékot adnak arra, hogy magunk is megismerjük Erdély legendás levéltárosát, Kelemen Lajost (Marosvásárhely,

1877. szeptember 30. – 1963. július 29., Kolozsvár). Mi teszi ma aktuálissá az iránta való érdeklődést? Két kiadvány⁽¹⁾, melyek forrásként lapozhatók

Máriás József (1940) – szerkesztő, irodalomtörténész, Szatmárnémeti, marias.jozsef@gmail.com